

Wpływy modernizmu na architekturę sakralną na Śląsku w latach 1918-1939

Jan Rabiej

Politechnika Śląska w Gliwicach

Barbara Uherek-Bradecka

Wyższa Szkoła Techniczna w Katowicach

1. Wprowadzenie

Powstałe na obszarze Śląska, w latach 1918-1939, obiekty sakralne potwierdzają występowanie w tym regionie wpływów, charakterystycznych dla przeobrażeń ideowo-stylistycznych dokonujących się wówczas w Europie. Modernizm - wyznaczający kierunek radykalnych koncepcji intelektualnych - znalazł swoje odzwierciedlenie w nowoczesnej architekturze, powstającej także na tym obszarze. Znaczące wpływy modernizmu europejskiego na śląską architekturę potwierdzają również liczne przykłady obiektów sakralnych.

2. Charakterystyka tła historycznego

O fenomenie modernistycznej architektury sakralnej na Śląsku z lat 1918-39 zdecydowały czynniki zależne od specyfiki tego regionu zarówno w wymiarze kulturowym, gospodarczym i politycznym.

Złożoność uwarunkowań stwarza trudności w precyzyjnym określeniu obszaru badań pod względem terytorialnym. Granice Śląska zmieniały się wielokrotnie w dwudziestoleciu międzywojennym. Po I wojnie światowej Górny Śląsk podzielono pomiędzy trzy państwa: Republikę Weimarską, Czechosłowację i Rzeczpospolitą Polską. Przyjęto historyczne grani-

1. Kościół p.w. Św. Engelberta w Kolonii, arch. Dominikus Böhm, 1932 (fot. J. Rabiej, 2013)

2. Mapa przedstawiająca lokalizacje europejskich realizacji autorów działających także na Śląsku, źródło: opracowanie własne autorów

ce regionu z uwzględnieniem jego podziału na Dolny Śląsk i Górny Śląsk. Obszar ten otaczają regiony kulturowo odrębne: Łużyce, Wielkopolska, Małopolska, Morawy i Czechy.

Podział społeczeństwa pod względem narodowościowo-językowym w okresie bezpośrednio przed I wojną światową był zróżnicowany w poszczególnych rejencjach Śląska. W spisach narodowościowych z tamtego okresu nie uwzględniano pojęcia „narodowość śląska”. Uwzględniano narodowości: niemiecką, polską i żydowską. Sprawę utrudniał także fakt, iż ludność zamieszkująca obszar Śląska nie postu-

giwała się jednolitym językiem. Zarówno w rejencji opolskiej (obejmującej Górny Śląsk) jak i na terenie Dolnego Śląska obowiązujący był język niemiecki. W rzeczywistości ludność była dwujęzyczna, posługiwała się językiem polskim, czeskim bądź żydowskim. Przynależność narodowościowa miała zróżnicowane związki z przynależnością religijną¹.

Wielonarodowość i wielowyznaniowość na Śląsku wyznaczały znamienne cechy i funkcje jakie przyjmowały poszczególne ośrodki życia religijnego. Katolickie parafie, ewangelickie zbory i żydowskie gminy prowadziły funkcje oświatowe, opiekuńcze i kulturowe. Wielofunkcyjny profil budowli wyznaniowych - integrujących funkcje religijne i świeckie - znajdował adekwatny wyraz w modernistycznych kościołach, wznoszonych w latach 1918-39. W tej formule ideowo-stylistycznej realizowano budowle sakralne zarówno w środowiskach zdominowanych przez wyznanie katolickie jak i ewangelickie. Były one wyrazem zgodnej koegzystencji narodowościowo-wyznaniowej zróżnicowanego społeczeństwa Śląska. Liczne zasługi w tym zakresie historycy przypisują ówczesnym biskupom wrocławskim. W latach 1887-1914 diecezją kierował ksiądz biskup Georg Kopp. Jego następcą został biskup Adolf Bertram. Ustanowiona w 1930 roku archidiecezja wrocławska (będąca ówczynie metropolią niemiecką) swoim zasięgiem obejmowała nie tylko terytorium zajmowane obecnie, ale także die-

1. W roku 1910 na całym Śląsku katolicy stanowili 56,7% ogółu ludności, ewangelicy 42,1%, Żydzi 0,8 %, a inne wyznania 0,4% wszystkich mieszkańców. Przykładowo w rejencji legnickiej ludność katolicka stanowiła 18%, zaś wyznania ewangelickiego 81,2%, Żydzi stanowili 0,3% a pozostałe wyznania 0,5%.

3. Kościół p.w. Św. Józefa w Zabrzcu, arch. Dominikus Böhm, 1931 (fot. J. B. Uherek-Bradecka, 2011)

ceję warmińską, berlińską i prałaturę w Pile. Okres aktywności arcybiskupa Bertrama, odzwierciedlają bardzo licznie wznoszone i konsekrowane kościoły - wśród nich ważną grupę stanowią budowle, którym wówczas przypisywano miano nowoczesnych, nawiązujących do awangardowych przykładów architektonicznego modernizmu.

Wyodrębniona w 1925 roku diecezja katowicka (wchodząca ówczesnie w skład archidiecezji krakowskiej) powstała na dawnych terenach archidiecezji wrocławskiej, przyłączonych po I wojnie światowej do Polski. Jej obszar powstał z połączenia dwóch różniących się geograficznie i kulturowo części: dawnego Wikariatu Cieszyńskiego oraz Górnego Śląska. W 1938 roku, na krótko, biskupowi katowickiemu przekazano pod zarząd jeszcze jeden fragment diecezji wrocławskiej, leżący na terytorium Czechosłowacji, tzw. Zaolzie. Architektura powstająca na tym obszarze kształtowana była według wzorców wolnych od prowokacyjnych skojarzeń - ahistoryczna, uniwersalna, a ponadto funkcjonalna i racjonalna ekonomicznie (ze względu na kryzys ekonomiczny lat międzywojennych).

Założenia modernizmu, formułowane w okresie międzywojennym odpowiadały specyfice Śląska - regionu wielokulturowego, w którym przebiegał intensywnie proces uprzemysłowienia i dokonywały się głębokie przewartościowania świadomości lokalnych społeczeństw. Powstające w duchu architektury modernistycznej obiekty sakralne były wyrazem jej uwalniania od ścisłych wyznaniowych, narodowych i stylistycznych wzorców. Programowe odejście od

4. Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Raciborzu, arch. Otto Lindner, 1934-35, widok na empore organową (fot. ROBERTR, źródło: <http://fotopolska.eu>, 20.08.2014)

stylów historycznych pozwoliło tworzyć architekturę nawiązującą z jednej strony do uniwersalnych archetypów chrześcijańskich budowli, a jednocześnie odzwierciedlającą ducha nowoczesności - racjonalną i ekonomiczną.

3. Awangardowe nurty w architekturze

Modernizm charakteryzuje radykalne przeobrażenia kulturowe przełomu XIX i XX wieku. Wzrost jego popularności w Europie w latach 20. i 30. XX wieku związany był bezpośrednio z rozpadem kształtowanego od stuleci porządku, który nastąpił z końcem pierwszej wojny światowej. Powojenna fala przewartościowań geopolitycznych, społecznych i światopoglądowych okazała się impulsem dla kreatorów idei

5. Kościół p.w. Podwyższenia św. Krzyża w Bytomiu, arch. Otto Lindner, 1936-37, (fot. J. Rabiej, 2014)

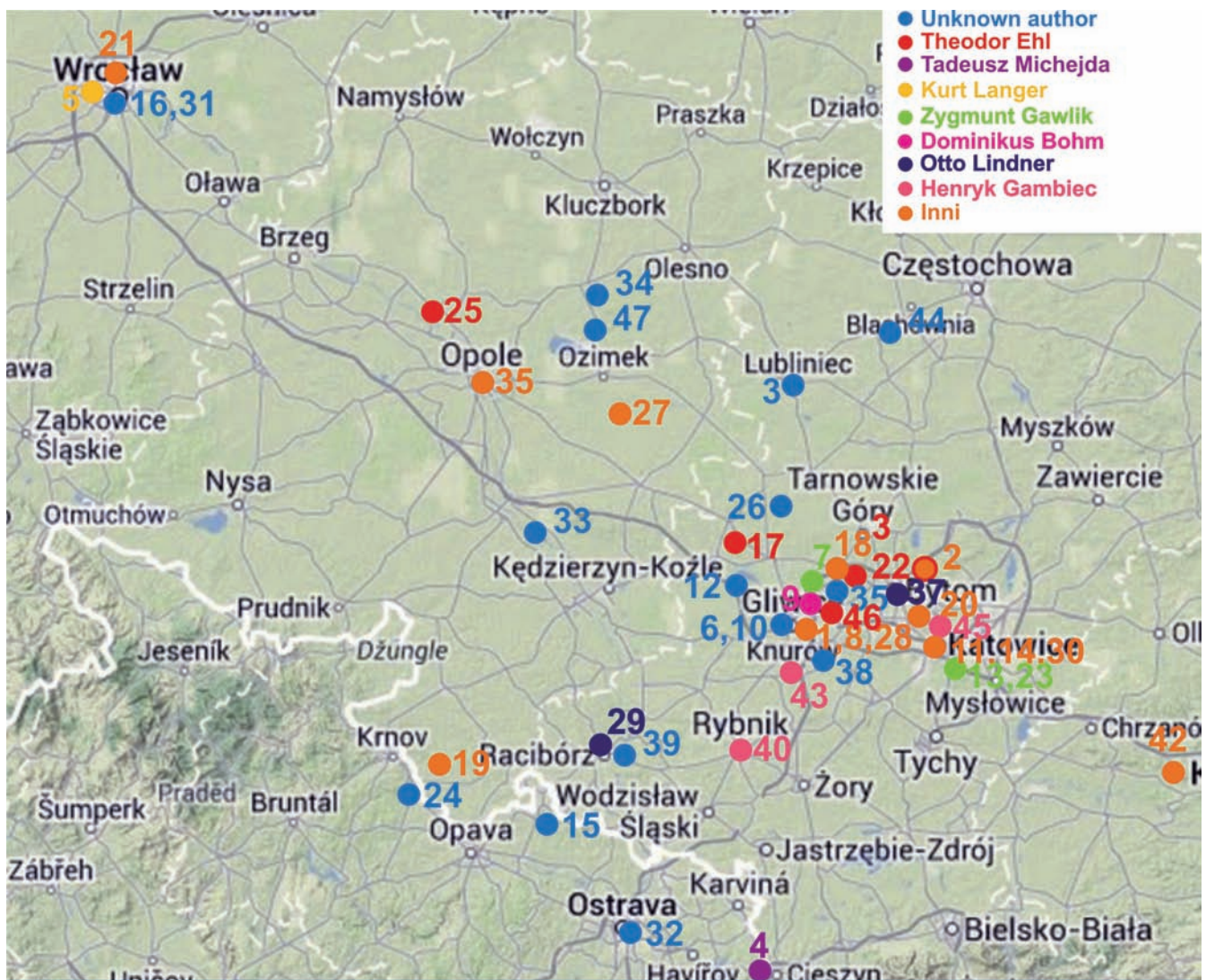
6. Kościół p.w. Św. Barbary w Bytomiu, arch. Teodor Ehl, 1928-29 (fot. J. Rabiej, 2014)

„epoki nowoczesnej”. Jej wyrazami stały się koncepcje: „nowej Europy”, „nowego społeczeństwa”, „nowego człowieka”. W tworzonych wzorcach „nowoczesnego życia” wyeksponowaną rolę zajęła architektura - ahistoryczna, funkcjonalna, uniwersalna.

Modernizacja Starego Kontynentu w poszczególnych jego obszarach przebiegała według zróżnicowanych scenariuszy. W oparciu o szczególnie intensywne oczekiwania realizowano ten proces w nowych państwach, powstałych po pierwszej wojnie światowej w Europie Środkowo-Wschodniej. Modernizm osiągnął również kluczowe znaczenie w kształtowaniu nowego porządku państwa polskiego - odrodzonego w nowych granicach. Związki z tymi procesami charakteryzowały także ówczesne przeobrażenia na Śląsku. Ich złożoność ilustruje architektura z tego okresu. Znajdujemy w niej znamiona oddziaływania awangardowego modernizmu niemieckich architektów, a także efekty kreacji architektów ze środowisk modernizmu polskiego i czeskiego. Analogiczne źródła inspiracji stylistycznych odzwierciedla architektura sakralna powstała na Śląsku w okresie międzywojennym.

Architektura sakralna realizowana na Śląsku w latach 1918-39 odzwierciedla zarówno jej osadzenie w tradycji - czego wyrazem są założenia neosty-

listyczne - jak i wpływy idei modernistycznych, upowszechniane w tym okresie w architekturze europejskiej. Stylistyczne cechy modernizmu w ówczesnej architekturze sakralnej były jednocześnie efektem urzeczywistnienia postulatów reformatorskich środowisk teologów i liturgistów Kościoła Rzymsko-Katolickiego. Poszukiwania nowoczesnych koncepcji kościołów chrześcijańskich były inspirowane w latach 20. XX wieku pracami teoretycznymi przedstawicieli ruchu odnowy liturgicznej: Aleksandra Cingriana, Adolfa Adama czy Johannes van Ackena. Pierwszymi realizacjami nowych idei stały się na przykład kościoły: Notre Dame w podparyskim Le Rancy (1921-23, arch. A. Perret), Św. Antoniego w Bazylei (1925-31, arch. K. Moser), Bożego Ciała w Akwizgranie (1928-30, arch. R. Schwarz), Św. Engelberta w Kolonii (1932, D. Böhm) (il. 1). Wśród budowli, powstałych w tym nurcie na Śląsku, znajdują się wybitne dzieła architektury. Sytuowane są one w grupie europejskich przykładów obok analogicznych z terenu Niemiec, Austrii, Francji czy Szwajcarii. Ich projektantami byli znani modernistyczni architekci niemieccy (Dominikus Böhm, Otto Langer), a także architekci polscy (Zygmunt Gawlik, Tadeusz Michejda, Teodor Ehl), dla których Śląsk stał się głównym obszarem aktywności twórczej (il. 2).

7. Mapa przedstawiająca lokalizacje obiektów modernistycznych na Śląsku wraz z wyodrębnieniem ich autorów (źródło: opracowanie własne autorów)

4. Ślady modernizmu europejskiego w architekturze regionu

Do dzieł wybitnych, czystych stylowo, świadczących o bezpośrednich związkach z europejskim modernizmem należy ceglany kościół Św. Józefa, autorstwa Dominikusa Böhma (il. 3). Wzniesiony w 1931 roku w Zabrze. (ówcześnie - Hindenburg), zachowuje charakterystyczne cechy innych projektów tego autora, zrealizowanych na terenie Niemiec. Do grupy architektów o międzynarodowym znaczeniu, realizujących swoje projekty również na Śląsku, należy także Otto Lindner. Według jego projektu wzniesiono w latach 1934-35 oparty na planie centralnym kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa w Raciborzu (il. 4) oraz w latach 1936-37 kościół Podwyższenia św. Krzyża w Bytomiu (il. 5). Projektantem śląskich modernistycznych kościołów – w Bytomiu (il. 6), w Paczynie, w Dobrzemiu Wielkim i Gliwicach Łabędach - jest Teodor Ehl. Wykazują one charakterystyczne podobieństwa z obiektami tego architekta wzniesionymi na południu Niemiec, w Austrii i Szwajcarii.

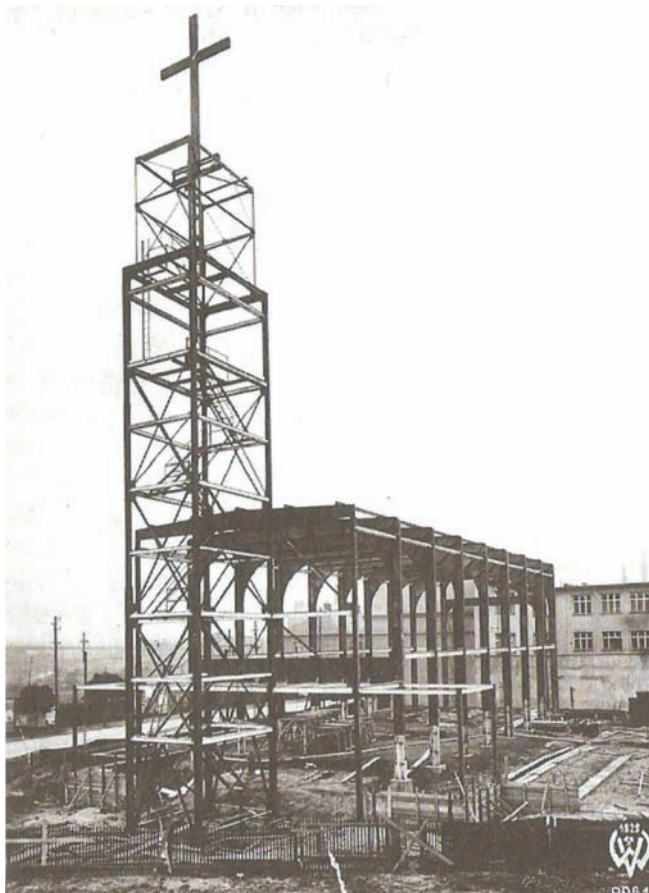
Oprócz twórców międzynarodowego formatu działało na obszarze Śląska także wielu lokalnych architektów, będących pod wpływem idei modernistycznych (il. 7). Do tego grona należy Henryk Gambiec (twórca projektów kościołów Św. Cyryla i Metodego w Knurowie, Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cho-

rzowie i kompleksu franciszkańskiego wraz z kościołem św. Józefa Robotnika w Rybniku) oraz Zygmunt Gawlik, który jest architektem kościoła NSPJ w Katowicach-Murckach oraz Św. Pawła w Zabrze-Pawłowie. Szczytowym osiągnięciem tego autora jest Archikatedra Chrystusa Króla w Katowicach. Obiekt ten, o klasycyzujących cechach, jest przejawem twórczej reinterpretacji tradycyjnych wzorców chrześcijańskiej architektury sakralnej.

Nurt modernistyczny reprezentują także inne kościoły z tego okresu zlokalizowane na Górnym Śląsku. Do pierwszych zalicza się - budowany w latach 1930-33 - kościół Św. Kazimierza Królewicza, którego autorami są Leon Dietz d'Army oraz Jan Zarzycki. Obiekt będący pierwszym dziełem funkcjonalistycznym, wzniesionym przez Kościół Katolicki w polskiej części ówczesnego Śląska, zapoczątkował szeroki ruch architektoniczny widoczny w wielu miejscowościach tego regionu. W Katowicach zbudowano także w latach 1930-36 kościół Opatrzności Bożej. Kilka lat później w Chorzowie powstał ceglany kościół Św. Antoniego Padewskiego (arch. Adam Ballenstaedt). Pokrewne założenia ideowe reprezentuje kościół Chrystusa Króla w Gliwicach (arch. Karl Mayr)

Wymienione wyżej obiekty realizują podstawowe zasady nowej architektury:

- są dominantą większego, nowopowstającego

8. Stalowa konstrukcja oraz forma kościoła p.w. Św. Józefa Robotnika w Ostrawie, arch. Don Giuseppe Goggiola, inż. V. Nekvasil, 1935-37 (fot. B. Uherek-Bradecka, Archiwum Salezjańskie w Ostrawie)

założenia urbanistycznego;

- posiadają czytelny układ rzutu podłużnego lub centralnego;
- cechują się funkcjonalistyczną dyspozycją przestrzeni;
- detal jest traktowany jako ich integralna część;
- oddziałują na odbiorcę poprzez prostotę i czytelność rozwiązań.

Grupę modernistycznych kościołów na Śląsku wypełniają liczne obiekty mniej znanych architektów oraz anonimowych mistrzów budowlanych. Wśród nich miejsce znaczące przypisuje się następującym przykładom: kościół Św. Wilhelma Akwitańskiego w Vresine, (obecnie Czechy), żelbetowy kościół Św. Antoniego w Zdieszowicach (1935-37), kościół Św. Józefa Robotnika w Raciborzu (1937-38) oraz kościół Św. Mikołaja w Solcu Zdroju (1937-39). Poza aktualnymi granicami Polski znajdują się obecnie dwa kościoły autorstwa Tadeusza Michejdy, wybitnego polskiego modernisty, twórcy m.in. gmachu Syndykatu Polskich Hut Żelaznych przy ul. Józefa Lompy w Katowicach oraz ratusza w Katowicach Janowie. Tadeusz Michejda w latach 30. XX wieku zastosował w swoich projektach budowli sakralnych technologię stalowego szkieletu. Tego typu realizacją jest instytut salezjański oraz kościół Św. Józefa Robotnika w Ostrawie z lat 1935-37, dla którego oryginalną stalową konstrukcję wykonano w Vitkovickiej odlewni (il. 8).

5. Wnioski

Badając kościoły modernistyczne powstałe na Śląsku w latach 1918-39 należy zwrócić uwagę na:

podłoże historyczne zjawiska jakim był europejski modernizm; kontekst historyczno-kulturowy kształtowania wzorców architektonicznych oraz na cechy stylistyczno-formalne obiektów architektonicznych. Analiza zachowanych na terenie Śląska przykładów architektury sakralnej, powstałej w latach 1918-39, kształtowanej pod wpływem ogólnoeuropejskiego prądu modernistycznego prowadzi do następujących wniosków:

1) większość obiektów powstawała jako integralna część nowoprojektowanych założeń urbanistycznych², w których pełniła rolę dominant;

2) modernistyczne obiekty sakralne realizowane były w oparciu o plany historyczne - podłużny lub centralny, ulegały one jednak uproszczeniu i oczyszczeniu;

3) formy modernistycznych obiektów sakralnych wynikają z funkcji obiektów i pozostają podporządkowane wymogom funkcjonalnym - co jednocześnie pozwala realizować ideę ekumenizmu;

4) detal architektoniczny w tego typu obiektach jest uproszczony oraz całkowicie związany lub wynikający z funkcji i struktury obiektu;

5) układ kościołów modernistycznych pozwalał na ewolucyjną adaptację do zaleceń Soboru Watykańskiego II. Dokonane w tych obiektach przekształcenia ograniczają się do niewielkich zmian w ich wnętrzach, podyktowanych reformą liturgii.

2. Najczęściej były to dzielnice robotnicze, jak w przypadku kościoła św. Józefa Robotnika w Zabrze, kościoła Najświętszego Serca Pana Jezusa w Katowicach - Murckach, kościół św. Józefa Robotnika w Ostrawie - Porubie.